

ҚУЙИ ЗАРАФШОН ВОҲАСИДА ТОШ ДАВРИ МОДДИЙ МАДАНИЯТИ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА МУЛОҲАЗАЛАР

Annotation: Ушбу мақолада Қуйи Зарафшон воҳасида олиб борилган археологик тадқиқот натижаларида ва воҳада кечган тарихий жараёнлар баён қилинган.

Keywords: Қуйи Зарафшон, археологик тадқиқотлар, тош даври, Мохондарё, Дарвозақир.

**Information about
the authors**

Очилов Алишер Тўлис ўғли¹
Ҳожимуродов Олтинбек Бегмурод ўғли²
т.ф.ф.д. (PhD), доцент¹
Бухоро давлат университети талабаси²

КИРИШ

Қуйи Зарафшон (Бухоро) воҳаси ҳудудларида антропоген ландшафтнинг шаклланиши ва ривожланиши мезолит ва неолит давридан бошлаб босқичма-босқич амалга ошган бўлиб, бунда табиий муҳитнинг таъсири муҳим ҳисобланади. Бу ерда истиқомат қилган аҳоли табиатнинг маълум қонуниятларига бўйсунган. Меҳнат қуролларини ясаш учун тошга бўлган эҳтиёжнинг юқорилиги одамларни асосан тоғ ён бағирлари, жарликларнинг ёқалари, сой ва бошқа сув ҳавзаларининг бўйларида истиқомат қилишга мажбур қилган.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ўрта Осиёнинг чўл зоналаридаги дарёлар ва қўлларнинг кенг тарқалган қуруқ каналлари атрофида ҳам тош даври аҳолиси кенг жойлашган. Қадимги даврларда бу ердаги иқлим ибтидоий популяциялар учун қулай бўлган[1]. Мезолит даври охири ва неолит даври бошларида (милoddан аввалги 10-8 минг йил) аҳоли сонини кўпайиши натижасида манзилгоҳлар сони ортиб боради. Бу даврларда нафақат Бухоро воҳасининг тоғлик ҳудудлари ўзлаштирилди, балки воҳанинг ғарбий қисми Зарафшоннинг қуйи ҳавзалари ҳам овчи қабилалар эътиборидан четда қолмади. Қадимда Бухоро воҳасининг ғарбий қисми Зарафшоннинг тошқин сувларидан ҳосил бўлган қўл ва ботқоқликлардан иборат бўлиб, улар қалин бутазор, чакалакзор ва тўқайзорлар билан қопланган. Тош даври инсониятини Зарафшоннинг қуйи ҳавзаларидаги ҳайвонотга бой табиий чакалакзорлар ва баликка сероб қўллар ўзига тортди. Аҳоли бу ҳудудларни ўзлаштира бошлади. Бухоро воҳасининг ғарбий қисмида ҳам тош даври айникса, неолит даври қизғин кечади. Зарафшоннинг қадимги ўзани Мохондарё Қоракўл тумани орқали Қизилқумга ўтиб Амударёга қуйилган. Натижада бу жойларда овчилар, балиқчиларнинг дастлабки манзилгоҳлари пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам Қуйи Зарафшон ҳудуди ва унинг атрофидан топиб ўрганилган тош даври маконлари асосан сув ҳавзалари бўйдан топилган[2]. Сув ҳавзаларининг жойларини ўзгартириб туриш оқибатида одамлар кўноқ ва кўналғаларини ҳам ўзгартириб туришга мажбур бўлганлар. Неолит даврига оид бу кўналғалар Катта Тузконнинг

шимоли ва шимоли-шарқий томонига жойлашган бўлиб, кўл бўйига қурилгани учун бир тизимда, бир қаторда жойлашган[3].

Зарафшон тошқини туфайли ҳосил бўлган ва денгиздек кенг майдонга ёйилган, ҳозирда эса Моханкўл, Замонбобокўли, Кичик Тузкон, Катта Тузкон, Чуқур кўл, Парсангкўл, Лахликўл ва Қоронғи шўр деб номланган ибтидоий «сув омборлари»ни қум тепалари босиб, улар кенг шўрхоқ, пастқам жойларга айланган[4], уларнинг қирғоқларида неолит даврининг турар-жой излари топилган[5].

Мезолит ва неолит даврларида глобал иқлим ўзгариши содир бўлиб, минтақавий ва маҳаллий аҳамиятга эга бўлган қурғоқчиликни келтириб чиқарган[6]. Натижада аҳоли сув ҳавзаларига қараб силжийди. Бухоро воҳасининг ғарбий қисмида ҳаёт анча гавжумлашади. Маҳаллий аҳоли орасида Катта Тузкон, Кичик Тузкон, Қоранги шўр номлари билан аталувчи кўл соҳилларида инсоният томонидан кенг ўзлаштирилади[7]. Шунинг учун ҳам бу ерлардан неолит даврига оид бир қанча манзилгоҳлар топиб ўрганилган[8]. Афсуки, уларнинг деярли барчасида маданий қатламлар сақланмаган.

Манзилгоҳларнинг марказий қисмида материаллар уюми қалашиб ётганлиги кузатилган. Археологик кузатувларга кўра, манзилгоҳларнинг барчаси мавсумий характерга эга бўлиб, уларнинг жойини тез-тез алмашиб туриши кўл соҳили сувларининг ўзгариб туришига боғлиқ эди. Шунинг учун балиқ ови билан шуғулланган уруғ жамоаларининг мавсумий манзилгоҳларида тегишли маданий қатламлар пайдо бўлиб улгурмай, турар-жой манзиллари ўзгариб турган. Агар манзилгоҳни сув тошқини даврида бир неча бор лойқа сув босиб улгурган бўлса, яъни унинг устида қалин балчиқ ҳосил бўлган бўлса, у ҳолда маданий қатламнинг қалин лойқа остида сақланиб қолишига умид қилса бўлади. Аммо уларни топиш ҳам осон кечмайди.

Калтаминор маданиятининг¹ Қуйи Зарафшон ёдгорликларини ўрганиш билан мунтазам шуғулланиб келган археолог Ў.Исломов Катта Тузкон ёдгорликлари мажмуасида, икки пунктда маданий қатлам сақланганлигини аниқлашга муяссар бўлган. Улар Дарбозақир I [9] ва Дарбозақир II [10] ёдгорликлари эди. Икки қир оралиғидаги тор йўлак, яъни Катта Туз кон кўлидан шимолий ғарбда чиқиш жойида қир мавжуд. Шу қирни кесиб ўтган тор йўлак орқали аҳоли кўл ёқасига чиқган. Айнан шу жой аҳоли томонидан “Дарвозақир” деб юритилган шунинг учун ҳам манзилгоҳга Дарбозақир номи берилган[11].

Катта Тузкон топилмалари овчилар ва балиқчиларнинг неолит маданияти билан характерланган. Уларнинг қўшни ҳудудлардаги Калтаминор мажмуаларига тўлиқ ўхшашлиги тош қуролларининг шакли ва нисбатларида намоён бўлади. Тузан ёдгорликларининг пастки хронологик чегараси радиокарбон усули билан милоддан аввалги 4-минг йилликнинг бошларига тўғри келган. Унинг юқори чегараси милоддан аввалги 3 минг йиллик охирига тўғри келади. Неолит давридаги Зарафшоннинг қуйи оқими аҳолисининг асосий иқтисодий фаолияти ов ва балиқ ови эди. Буни нафақат аҳоли пунктлари дарёлар ва кўллар бўйида жойлашганлиги, балки қазилган жараёнида топилган ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари ва тош қуролларининг турлари тасдиқлаган. Топилмалар орасида тошдан ишланган ёрғучоқ, дон бўлақлари ва ўроқнинг мавжудлиги, эҳтимол маҳаллий шароитда деҳқончиликнинг вужудга келиши ҳақидаги хулосани илгари суришга хизмат қилган[12]. Лекин, Тузкон атрофини тадқиқ қилган Я.Ғуломов, Ў.Исломов ва А.Асқаровларнинг фикрича Қуйи Зарафшоннинг энеолит

¹ Калтаминор маданиятига оид дастлабки ёдгорлик Хоразмнинг Калтаминор қалъаси яқинида топилгани учун шу ном берилган. Калтаминор маданияти аъзолари Зарафшон дарёсининг қуйи оқимига тарқаганлигини Бухоро воҳасида олиб борилган археологик тадқиқотлардан билишимиз мумкин.

жамоалари асосан овчилик ва балиқчилик билан шуғилланган, топилган ўроқ ва ёрғучоқ каби қуроллардан доимий деҳқончиликдан эмас балки, илдишларни, қуруқ меваларни, ёввойи арпа, буғдой ва бошоқли экинликларни йиғиш учун фойдаланилган[13]. Зеро, этнографик маълумотлардан билишимиз мумкинки бундай қуроллардан термачилик билан шуғилланган, ҳали деҳқончиликдан хабари ёқ қабилалар ҳам фойдаланган[14].

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Қуйи Зарафшон минтақаси аҳоли томонидан ўзлаштирилиши, унинг кундалик машғулоти ва ҳўжалик шакллари билиан боғлиқ бўлган. Чунки одамлар ўзлари яшаши учун қулай табиий шароит, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига бой ерларни ўзлаштиришга интилганлар. Қуйи Зарафшон минтақасида бундай жараёнлар тош даврининг палеолит ва мезолит даврларида нисбатан секин ва тор ҳудудда кечган бўлсада, неолит даврда воҳани ўзлаштириш жараёнлари фаоллашди. Неолит даври овчилик, балиқчилик, термачилик ва қисман илк зироатчилик билан кун кечирган уруғ жамоалари Қуйи Зарафшон минтақасининг катта ҳудудига келиб жойлашди. Натижада неолит даври жамоаларининг маконлар сони воҳада кескин ортди. Бу маконларнинг ўрганилиши Қуйи Зарафшон минтақасида тош даври антропоген ландшафтини ривожланиши ва жамоаларнинг воҳанинг турли географик ҳудудларида кенг ёйилишидан гувоҳлик беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Тошкенбоев Н. Бухоронинг энг қадимги даври тарихидан. Инсониятнинг илмий ва маданий мероси – учинчи минг йилликка. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари. 1997 йил 18-20 октябрь. Бухоро-Хива. Тошкент, 1997. Б.9-10.
2. Исломов Ў.И. Қадим Бухоро воҳасида илк ҳўжалик фаолияти кўринишлари. Инсониятнинг илмий ва маданий мероси – учинчи минг йилликка. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари. 1997 йил 18-20 октябрь. Бухоро-Хива. -Тошкент, 1997. –Б.12-14.
3. Асқаров А. Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. -Тошкент, 1973.-Б.10.
4. Гулямов Я. Г. Исследование исторической гидрографии низовьев Кашкадарьи и Зарафшана. ИМКУ. Вып.6. –Ташкент, 1965.-С.17-22.
5. Francfort H.P. Lecomte O. Irrigation et societe en Asie Centrale des origines a l'epoque achemenide. Ann. Hist. Sci. Soc. 3. 2002.
6. Гулямов Я.Г. Археологические работы к западу от т Бухарского оазиса. Тр. Ин-та Истории и археологии АН Республики Узбекистан. Вып.8, Ташкент, 1956; Он же, Исследование исторической гидрографии низовьев Кашкадарьи. ИМКУ. вып.6. Ташкент-1965; Мухамеджанов А.Р. К изучению древнего русла Махандарьи. ИМКУ. вып. 5, Ташкент, 1964; Гулямов Я.Г., Исламов У., Асқаров А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. Ташкент, 1966.
7. Асқаров А.А. Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. -Тошкент:Фан, 1973. - Б.11.
8. Гулямов Я.Г., Исломов У., Асқаров А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. Ташкент, 1966. -С. 23-38.

9. Гульямов Я.Г., Исломов У., Асқаров А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. Ташкент,1966. -С.38-72.
10. Асқаров А.А. Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. Тошкент:Фан,1973. - Б.11.
11. Гульямов Я.Г., Исломов У., Асқаров А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. -Ташкент,1966.-С.87-88, 90.
12. Сагдуллаев А.С, Холматов Н.Ў., Абдуллаев Ў.И., Матёкубов Х.Х., Шайдуллаев А.Ш., Тоғаев Ж.Э., Маткаримов Х.О., Юсупов А.Ш. Марказий Осиёда тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари.-Тошкент: Университет,2020.-Б.21.
13. Гульямов Я.Г., Исломов У., Асқаров А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана.– Ташкент,1966.-С.43.
14. Асқаров А.А. Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. Тошкент:Фан,1973. Б.15.
15. Ochilov Alisher. "The Role of Zamanbaba Culture in The Social and Economic History of Bukhara Oasis During Bronze Age." CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY 2.4 (2021): 42-47.
16. OCHILOV, Alisher. "JEWELRYC TRADITION IS A SOURCE OF STUDY OF BUKHARA HISTORY." Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi 1.1: 105-116.
17. Ochilov, A. T. "DATING OF THE ZAMANBABA CULTURE: ASSED ON ARCHAEOLOGICAL SOURCES." Theoretical & Applied Science 12 (2019): 589-591.
18. Очиллов, Алишер Тўлис Ўғли. "БУХОРО ВОҲАСИ ШАКЛЛАНИШИДА ЗАРАФШОН ДАРЁСИНИНГ ЎРНИ ВА ВОҲА ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯСИГА ДОИР АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР." Scientific progress 1.6 (2021): 933-938.
19. Ochilov A. Бухоро воҳасида олиб борилган илк археологик тадқиқотлар //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 4. – №. 4.
20. Ochilov A. Бухоро воҳасининг қадимги антропоген ландшафтида Сармишсой дарасининг тугган ўрни //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 4. – №. 4.
21. Ochilov A. XIX асрдаги чет эл сайёҳлари асарларида Бухоро воҳаси маданиятининг ёритилиши //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 4. – №. 4.
22. Очиллов А. Т., Жўраев Н. БУХОРО ВОҲАСИ АРХЕОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРИДА ҲУНАРМАНДЧИЛИК ВА САВДО АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИ //TA'LIM VA RIVOJLANISH TANLILI ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2023. – Т. 3. – №. 1. – С. 11-14.
23. Очиллов, Алишер Тўлис Ўғли, and Зулфизар Ҳалим Қизи Салимова. "БУХОРО ВОҲАСИНИНГ ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯСИ ШАКЛЛАНИШИДА ЗАРАФШОН ДАРЁСИНИНГ ЎРНИ." Scientific progress 3.10 (2022): 86-91.
24. Очиллов А. ҚУЙИ ЗАРАФШОН ВОҲАСИНИНГ ТОШ ДАВРИ ТАРИХИЙ РЕКОНСТРУКЦИЯСИ МАСАЛАЛАРИ //Journal of Social Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 02. – С. 42-45.
25. Очиллов, А. (2023). Бухоро воҳаси тош даври жамоаларининг моддий маданияти: тарихий реконструкция масалалари. Марказий Осиё тарихи ва маданияти, 1(1), 93-98.

26. Alisher To'lis o'g O. et al. BUXORO VOHASINING TOSH DAVRI TARIXI //Journal of Innovation, Creativity and Art. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 6-10.
27. Alisher To'lis o'g O. et al. VARAXSHA-ANTIК VA ILK O 'RTA ASRLAR DAVRI SHAHRI //Journal of Innovation, Creativity and Art. – 2023. – Т. 2. – №. 6. – С. 14-17.
28. Очилов А. Т. БУХОРОНИНГ 2500 ЙИЛЛИК ЮБИЛЕЙИНИНГ АРХЕОЛОГИК АСОСЛАРИ ЁХУД БУХОРО АРКИДА ОЛИБ БОРИЛГАН АРХЕОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА //ТА'ЛИМ VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2023. – Т. 3. – №. 10. – С. 268-272.
29. Alisher To'lis o'g O. et al. ХО'ЖА НИЙОЗ ХОРАЗМИЙ–БУХОРО ТУРИЗМИ RIVOJLANISHIDAGI YANGI MANZIL //JOURNAL OF ECONOMY, TOURISM AND SERVICE. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 56-61.